

Лютий Т. В.

<https://orcid.org/0000-0002-0381-6916>

ФІЛОСОФСЬКИЙ СИМВОЛІЗМ БАГАТОКРАТНОГО ДУБЛЮВАННЯ

У статті з філософських позицій узагальнено історичні, психологічні, антропологічні та соціокультурні аспекти феномену двійника. Серед інших істот людина вирізняється тим, що постійно намічає стратегії реалізації своєї свободи. Тому вона не прилаштовується до світу, а по-іншому позиціонує, створює різні проєкції себе. В результаті виникають специфічні моделі входження в буття, основані на символічній структурі. Центральним пунктом дослідження є символізм як основна складова дублювання. Символ дає змогу опосередкувати різні визначальні конструкції людського існування, поєднувати несхожі компоненти. Вислід провадиться через осмислення проявів, які розкривають роль подвоєння у людському бутті. Невичерпність багатьох проявів людини спричиняється до витворення численних символічних двійників. Особливої уваги заслуговують такі символічні образи, як близнюки, маска, лялька, права та ліва руки, дзеркало, тінь. Людина вдається до дублювання з давніх часів. Відтоді вона проєктує себе в інші виміри буття, виходить за звиклі просторово-часові координати, розсуває їх межі, намагається продовжити своє існування поза ними. Подвоєння допомагає людині самоутвердитися, знайти вдалі форми захисту свого життя, підтримку при потраплянні у граничні ситуації, набувати нових характеристик, випробовувати ідеальні типи власних прообразів. Поява двійників не обов'язково супроводжується точним копіюванням себе, а є пошуком врівноваженості, способом поєднувати протилежності шляхом постійної медіації, порівнянням себе зі своїм Іншим, а також осмисленням своєї чужості. Редуплікація дає змогу змінюватися, вдосконалюватися, долати одномірність, конструювати ідентичність, досягати повноти власної особистості. Ця настанова спричиняє самоактуалізацію, самопізнання, самоусвідомлення, постійне спостереження за собою. Подвійність виявляє фізіологічну і психічну асиметричність людської істоти, допомагає проводити розрізнення між дійсним і віртуальним, полегшувати соціальну адаптацію, сприяє самооцінці, окресленню та локалізації своїх негативних проявів.

Ключові слова: філософський символізм, двійник, близнюки, маска, тінь, лялька, дзеркало.

Двійництво віддавна відіграє одну з провідних ролей у людському бутті. Певна річ, ідеться не про безконтрольне примноження людської подоби. Серед інших істот людина вирізняється, зокрема, й тим, що всякчас намічає різнопланові стратегії реалізації своєї свободи. Згадана особливість дає їй змогу не вимушено прилаштовуватися до світу, а прокладати шляхи варіативного позиціонування себе в ньому. Тому вона й створює різні проєкції себе. Двійниками є не лише фізичні чи психічні дублювання, а й розгалужені соціокультурні подвоєння, до яких людина удається з метою саморепрезентації. В результаті виникають специфічні моделі входження в буття. Особливістю цих креатур є їхня символічна структура, позаяк осягання людиною багаторівневої будови реальності передбачає формування відповідного ступеня інтегрування в кожний зі складних елементів.

Із досліджень у царині антропології та культури відома ціла низка показових подвоєнь, серед яких особливої уваги заслуговують хоча б такі символічні образи, як близнюки, маска, лялька, права та ліва руки, дзеркало, тінь. Достатньо обмежитися бодай і наведеними прикладами, адже вони чи не першими спадають на думку, коли йдеться про ефект багатомірності людської подоби. Перед тим, як докладніше окреслити ці феномени, варто розпочати зі з'ясування природи філософського символізму¹ – основної складової дублювання².

¹ Проблему філософії двійництва, чи «символічних двійників», ми коротко розглядали раніше: (Лютий, 2002, с. 59–61; Лютий, 2008, с. 157–161; Андрос та ін., 2010, с. 221–224).

² Ця розвідка є спробою поєднання і концептуалізації декількох складових феномену подвійності. Для з'ясування ролі двійництва в людському бутті ми послуговуватимемося нарисами з цієї теми, перші варіанти яких уже були представлені серією коротких есеїв у часописі «Український тиждень» і заявлені у списку покликань.

Розмаїття символів

Динамічні ознаки символу дають йому змогу бути універсальною філософською фігурою опосередкування визначальних конструкцій людського існування, серед яких мова, психічна активність, соціальні відносини тощо. Часом вплив символів непомітний, приміром у ідеологічній пропаганді або рекламі. Символи нерідко тлумачать і в релігійному контексті, з наполяганням на їхній ірраціональності чи містичності. Втім, якщо не розкодувати символічні схеми, недовго стати об'єктом маніпуляції. Деякі символи (свастика, п'ятикутна зірка, хрест) набувають нових, а інші (знаки зодіаку) навпаки зберігають тривалість смислів. Проте геть усі форми існування, і помисли також, у той або той спосіб мають стосунок до неохопного символічного тла культури. Знак і символ у цій осередку мають виражальну функцію. Та значення символу часто невичерпне, на відміну від знака як засобу комунікації, що адресує до обмеженого кола речей. Неодноразово символи порівнюють із тропами, вживаними у переносному значенні словами. Для прикладу, заміну за аналогією називають метафорою («корінь зла»), різновидом якої є алегорія («ріг достатку»), а пояснення через зображення – емблемою (*прапор як держава, голуб як мир*). Накладання прямого й переносного значення є метонімією («читати Канта»), а залучення значень іншого слова – синекдохою (*вітрило як корабель, хліб як їжа*). Бодуен Дешарне і Люк Нефонтен стверджують, що давньогрецьке слово «символоν» означає розділену річ, єдність якої відновлюється завдяки значущій події. Як бачимо, символ має подвійну структуру й розкривається в акті впізнання двох частин за допомогою виразної вказівки, а та своєю чергою активізує зв'язки явного з неочевидним (Дешарне, & Нефонтен, 2007, с. 6–8, 15, 17–23, 28).

Символ ніби наструнчує до схоплення чого недоступного. Коли досократики з «первоначалом» (ἀρχή) ототожнювали «воду», «вогонь» чи «повітря», вони намагалися знайти таку конфігурацію порядку, який заміщав би собою цілий світ. Скажімо, математична символіка піфагорійців виявляла той лад закономірності, що пов'язує елементи космосу. А Платон у символічному пригадуванні бачив шлях до світу ідей. Прикладом символізації є також і платонівський міф про Андрогіна (Платон, 2005, с. 37–41): розсічена навпіл двостатева істота довічно шукає свою половину, щоб об'єднатися. А в його концепції мови речі символічно припасовуються до імен.

Аристотель бачив у подібних поєднаннях можливість неточної побудови і наполягав на виваженості символічних сполучень. У стоїків символ опосередковує через слово, а в еліністичній теургії нагадує ключ до божества в духовних практиках, які дають змогу перейти до вищого знання. Пізнати світ означало прочитати книгу божественних символів. Філон Александрійський розрізняв символічні рівні оповіді (моральний, духовний і метафізичний) і шукав відповідності між символікою Біблії та буттєвим устроєм (Шенк, 2007, с. 59–61). Схоласти наполягали, що аналогії розуму виявляють причетність речей до Бога і застосовні в доказах його буття (Дешарне, & Нефонтен, 2007, с. 35–39, 49, 62, 67, 81–84).

Крім міфологічних і алегоричних тлумачень символ надається до раціонального осмислення в аналізі слів, знаків, метафор. Символіка спочатку переводить феномен в ідею, тоді в образ, але не розкодовується остаточно. Нехай символ вряди-годи й зараховується до інтуїтивного пізнання, подекуди він позначає щось ані чуттєве, ані розумове. Ернст Касирер стверджує, що за допомогою свідомості смисл виявляється через її символічні форми (міф, мову, мистецтво, науку), відкриваючи доступ до надемпіричної сфери (Cassirer, 1923–1929). Зигмунд Фройд наполягав, що сновиддя сповнені символами притлумлених пожадань (Фройд, 2019, с. 127–137), а Карл Густав Юнг назвав архетипи символічними образами (Юнг, 2013). Вбачаючи в культурі сукупність символічних систем, окремий символ не збагнеш без низки інших. Їхні значення здебільшого є виразами колективних репрезентацій, а не індивідуальних уявлень. Символи не тільки допомагають оминати прямих значень, а й показують незвідність людини до чогось конкретного, тому й відсилають до недосяжних символів. Людина не піддається однозначним інтерпретаціям. Її існування репрезентоване численними багатомірними символічними формами (Лютій, 2017). Постійно створюючи проєкції себе у вигляді символічних двійників, вона не просто урізноманітнює своє буття, а ніби проживає кілька життів і прирошує досвід.

Двійник людини

Чи замислювалися ми над тим, що документи є не лише маркерами посвідчення особи, а чимось на кшталт двійників? Візьмімо фото, ім'я, підпис або відбитки пальців – це характеристики образу, створеного всіма згаданими

параметрами вкупі. Підхожі аналогії людської ідентифікації знані віддавна. Розвідки з історії Старого Єгипетського царства подають приклади соціокультурного та світоглядного подвоєння. Достатньо навести інтерпретації ієрогліфа «Ка», який охоплює розмаїті атрибути особи і виражається символами, як-от «ім'я», «серце», «тінь» тощо. З настанням моменту переходу в потойбіччя, цей феномен набував для людини особливого значення. Ка нерідко визнавався за генія-охоронця, життєву силу, душу, самість, близнюка, духовне тіло. Єгиптяни вельми залежали на впізнаваності свого образу і простоті його відтворення. Тому його раз-у-раз малюють на стінах або виліплюють у статуях. Зауважмо, Ка не тотожний із Двійником – персонажем фантазмагоричної літератури, демонічною силою, яка намагається нашкодити своєму прототипові. Ка – необхідний антропологічний компонент; не сутність чи ідея, а символічна копія особи (Большаков, 2001, с. 19, 33, 56, 64).

Варто додати, що стирання імен або плюндрування зображень Ка вказувало на неминучу смерть. Тому про нього дбали, приносячи пожертви (харч і одяг). Буття Ка відживлювалося в момент оголошення його імені, а при відтворенні образу й поготів. Однак дублювалися не всі істоти близького оточення чи предмети побуту, а вибіркові, тільки необхідні для підтримки Ка. Важливо було усунути все зайве. Як бачимо, пролонговане існування Ка унаочнювали передовсім матеріальні предмети. Звідси й переконання, що зображене довговічніше за фізичну реальність (Большаков, 2001, с. 65, 69, 81). У теперішньої людини теж є потреба у створенні власних зображень, приміром селфі. Втім їх роблять частіше і здебільшого через те, що силкуються підібрати фото, яке було б гарнішим за реальний вигляд. Але в чому потреба аж так коригувати даність: це втеча від фактичного чи таки спроба увічнити себе? Зважаючи на все, відмінність полягає в тому, що єгиптяни винаходили місце для затишного перебування, а наші сучасники воліють подобатися мало не цілому світові.

Достатньо вивчити інтер'єр давньої гробниці, щоб зрозуміти, як речі сприяють подвоєнню людини. В потойбіччі є все важливе, що знайдеться і в цьому світі. Все докладно повторюється. Поза тим замало самому знати про свого двійника, його необхідно показати іншому. Нині люди немало часу проводять у віртуальному просторі, вважаючи, що там їхнє буття набуде більшої символічної ваги. Що більше будь-хто представ-

лений віртуально, то вагомішою людиною він чи вона стає. У давнину вірили: пригадування чи сновидіння з'являються на підставі певного взірця. Тепер це функція репрезентацій у мережі, що сповнена людських образів-двійників. Та якщо у старожитніх уявленнях Ка виникає разом із народженням людини, то тепер вона мусить усякчас створювати свої еквіваленти: поширювати дописи зі світлинами, які її відтворюють. У цьому подвоєнні проглядається додаткове, нехай і символічне, підтвердження наявності себе. Зараз, як і колись, людині кортить увиразнити свою постать. Тоді прислужникам двійників зараджували підручні засоби зображення, а нинішнім у пригоді стають медіа.

Двійник народжується двічі. Спочатку постає уявна невидима для всіх фігура. Потім її унаочнюють, уможливлуючи спостереження за нею іншими. Серед єгиптян точилася непримиренна боротьба: замало перемогти ворога, необхідно знищити його зображення. Прадавні царства давно запропащені, проте Ка багатьох правителів і далі житимуть, допоки в музеях і колекціях зберігається рознесена світом матеріальна культура минувшини. Головною ознакою існування Ка всякчас було те, що він не буквальна копія, а уособлення розвою живої істоти (Большаков, 2001, с. 107–112, 119, 141–143, 146–149, 201–206). Не до порівняння з теперішнім тяжінням до фотогенічного портрета чи вдало сформульованого вислову. Набридливий образ бере хіть якнайшвидше змінити, а неоквируну фразу – виправити. Але й досі легше знищити зображення, аніж аналізувати, позаяк емоційний зв'язок із ними не слабшає. Описані моделі подвоєння є прикладами того, як людина протистоїть силі небуття, а тому докладає зусилля самоствердитися, а відтак і створює власні символічні подоби (Лютій, 2019e).

Варіанти редуплікації

Низку версій дублювання описав шотландський антрополог Джеймс Джордж Фрейзер, вивчаючи основані на подібності та дотикові принципи давнього магічного мислення. Вже зазначено, що недобррозичливцеві завдавався неабиякий клопіт, якщо зіпсувати його зображення. Так міркували північноамериканські індіанці, протикаючи голкою намальовані образи неприємних їм людей. А перуанці наводили на ненависників жахи, спалюючи фігурки, що втілювали їхні подоби, бо прагнули таким робом дістатися самої душі ворога. Схожі символічні дії

супроводжувалися і добрими намірами, наприклад при допомозі породілліам. Достатньо було все належно зімітувати. Візьмімо обряд австралійського вождя: тримаючи в руках опудало птаха свого тотема, він наслідує крик пернатого задля успішного примноження клану. Ще один приклад, але тепер із давньогрецького звичаю: якщо людину з якоїсь причини вважали мертвою, їй доводилося знову проходити ритуал народження, бодай і вдаваний (Frazer, p. 21a–25a). Варіанти наведених типів подібності, вочевидь, множинні. Фрейзер уклав із них розлогу енциклопедію. Додаймо ще історій, де згадуються субститути людини.

Деяким племенам властива гадка, що після народження дитини пуповина залишається ключовим елементом її зв'язку зі світом. Цікаво, що подібні вірування часом чинні донині. Не оминімо й епізоду, пов'язаного з близнюками. Приписуючи їм неабияку обдарованість, їх водночас возвеличували й остерегалися. Вважалося, що вони здатні вплинути на погодні умови, мають виняткові таланти. Є й такий різновид спорідненості: у племені ірокезів побутувала думка, що за будь-чим у світі стоять духи. А якщо їм поклоняться як годиться, вони неодмінно сприятимуть у будь-яких справах. Комунікувати з ними виходило з допомогою сакральних замовлянь. Так вдавалося вблагати і злих духів (Frazer, p. 44b–45a, 67a–67b, 106b). Тези, буцімто це властиво несосвітним дикунам, неабияк упереджені. Віковічні культури й далі відтворюються у життєсвіті наших сучасників. Нині наївні забобони стоять поруч із повсякденними ритуалами. Згадаймо, чимало людей щороку вбирають різдвяну ялинку, не обходячись без додаткових атрибутів: іграшок, прикрас, подарунків, привітань. Якщо їх прибрати, не буде відчуття справжнього свята. Отже, ідеться про якийсь «дух», нехай і без антропоморфних ознак.

Зате в уявленнях архаїчної людини всяка внутрішня подоба має тіло, голову й кінцівки, скидаючись на невеличкого чоловічка. Її буття часто залежало від стану цього двійника. Вірили, що душа чи якась інша одиниця людського ества неймовірно вразлива. Звідси походять сюжети про дивовижний образ тіні, яка символізує людську сутність, а її втрата вмиє обертається трагедією. Тому доводилося слідкувати, щоб на неї ніхто ненароком не став, уникати ситуацій, коли вона вкорочується чи видовжується залежно від кута падіння сонячного проміння, самому ухилятися від тіні негативних постатей. Доходило до того, що лихі торговельники наловчилися

продавати мірки з тіней. Це все одно, що замурувати людину в стіну, щоб згодом її дух полохав усякого небажаного зайду. Щось подібне бачили в дзеркальному відображенні. Вберігаючи його від зникнення, не годилося зайвий раз задивлятися на себе. Те саме відбувалося з портретами. Чимало людей і нині не люблять фотографуватися, не на жарт лякаючись пристроїв зі спалахами, вірячи, що ті здатні поцупити їхню душу (Frazer, p. 165a, 174a–178a).

Про роль імені як двійника теж згадувалося. Його пов'язували з «другим я». Це тепер воно позначає певну особу, а колись обиватель атлантичного й тихоокеанського узбережжя вважав його невід'ємною складовою тіла. Найменша образа імені вважалася дошкульною тілесною уразою. Справжнє ім'я не відкривали незнайомцеві. Використовували розхожі прізвиська. Давні єгиптяни послуговувалися двома іменами: загальновідомим (малим) і сакральним (великим). Друге вимовлялося при здійсненні таємних церемоній (Frazer, p. 221b–225a).

Додаймо застереження про втрату самості. В пам'яті представників багатьох культур і досі домінують перестороги: не спілкуватися з чужинцями, не куштувати екзотичних наїдків і напоїв, не показувати обличчя, не з'являтися в людних місцях, не носити певних речей, уникати визначених кольорів, не вживати табуйованих слів, всує не промовляти імен богів, не викидати обстриженого волосся та нігтів (Лютій, 2020). Отже, вкотре пересвідчуєшся, що символічні подвоєння людини не завжди симетричні й навіть не такі очевидні. Спробуймо зупинитися на конкретних прикладах цієї варіативності.

Близнюки

Символізм близнят, з одного боку, оприявнює парну схожість, а з іншого – випинає унікальність суб'єкта подвоєння. Спостерігаючи за цим універсальним символом, важко не зауважити дзеркальної роздвоєності, а водночас і неминучої різниці між однотипними створіннями. Помічена особливість досить давно покладена в основу багатьох міфічних оповідей (Іванов, 1980). Оскільки культ близнюків є географічно повсюдним явищем, їх часто визнають прабатьками людства. Такими є давньоєгипетські двійнята – Озирис та Ізида, що стали подружжям у материнському лоні, а потім божественними засновниками цивілізації. До речі, покровителями полювання та культури були також біблійні Ісав і Яків. У греко-римській традиції ніскільки

не бракувало видатних пар. Узяти хоча б Діоскурів (Зевсових нащадків): Аполлон і Артеміда, Кастор і Полідевк (назви двох зірок із сузір'я Близнюків), Борей і Зефір, Ромул і Рем, Юпітер і Юнона, Янус і Яна та інші.

Марно гадати, що кількісно близнята обмежені лише двійкою. До того ж, їхня персональна вдача коливається від міцної прив'язаності до зятятого протистояння. Мало того, що вони бувають не одностатеві, так між ними періодично спалахує несамоविта змагальність, ведучи до трагізму взаємин. Близнюки можуть виражати протилежні цінності, розігруючи взаємодію між безсмертям і смертю, добром і злом, спокоєм і зухвалістю, красою та потворністю, геніальністю чи профанацією. Звідси виростають неабиякі досягнення на суспільному та індивідуальному рівнях. Деякі причетні до справедливого державотворення, правління. Інші уславилися допомогою ближнім: індійські Ашвини переймалися пологами, а Ромул – дитячим здоров'ям. Одначе майже не обходилося без того, щоб хтось із них не наганяв лихого страху чи не помстився за неналежну пошану (Гарпії, Еринії).

Близнюкову незвичність увиразнено символічним зооморфізмом: якщо вони не постають у подобі тварин, то неодмінно виступають їхніми покровителями. Ашвини зображуються жеребцями, а Діоскури – вершниками та приборкувачами коней. Кастор і Полідевк вилуплюються з лебединого яйця, а вовчиця вигодовує засновників Рима. Близькість близнюків до тваринного світу додає їм авантюрного хисту мандрівників і викрадачів жінок. Коли їх порівнюють із сонцем або місяцем, то обов'язково приписують виняткові характеристики: передбачення, магію, мудрість, обраність. У давнину вважали, що появі близнят передуює зачаття від декількох чоловіків або не обходилося без позаземного втручання. Через це їх боялися, гнобили, не приймали, просто вбивали. Хіба що титанічні зусилля допомагали їм повернути визнання після поневірян (Штернберг, 1936, с. 73–83, 102–105).

Символічна природа цього релігійного культу виразно проглядається на рівні первісної родової організації суспільства, розділеного на дві частини – фратрії. Історії про близнят вкладаються в схему діалектичної єдності та протистояння. Ознайомлення з оповідями про їхню звитягу дає змогу дізнатися про те, як вони ставали божистими творцями світобудови. Їхні стосунки не вичерпуються братерством, а легко перетворюються на подвійні взаємини між батьком

і сином, чоловіком і дружиною. У міфології близнюки наділяються необхідною для перемоги над чудовиськами й оборони рідної землі силою, неабиякими чеснотами для здобуття статусу фундаторів культури. В американському міфі син Ворона звільняє з полону сонце, звідки приходять близнята для творення світу. І байдуже, що вони діють поперемінно: то злагоджено, а то вороже (Золотарєв, 1964, с. 67, 75, 87, 121, 127, 131, 151–152, 167). У деяких африканських народів поява близнюків викликає шок. Така парадоксальність суперечить звичному народженню в людини однієї дитини. Вигодовувати двійню набагато важче. Тому її передавали на утримання общині. Близнят сприймали радісно і насторожено. Подеколи їх позбувалися чи виключали з системи спорідненості. Проте не раз і сакралізували (Тэрнер, 1983, с. 166–168). Все типово людське в них було менш цікавим за надлюдське чи нелюдське.

Від біологічних близнюків рукою подати до соціальних. То про що свідчить цей феномен? Неважко знайти людину, яка б запрагнула подібності, себто схилилася до схожого на себе одному, умовно кажучи, близнюка. Проте близьке має містити і щось відмінне. Інакше опинишся в суспільстві однакових на вигляд із типовими думками клонів. Де немає альтернатив і розрізненень, неодмінно виникає пастка. Бо лише прийнявши неподібне, навчишся бути собою (Лютый, 2019с).

Маска

Певно, кожному доводилося приміряти на себе машкару, що примножує і без того багатолике Я. Комусь знічев'я кортить змінити подобу, хтось під тиском обставин змушений ховати свій лик, дехто надягає маску, щоб зіграти унікальну роль, а декому несила розібратися, яка з множини образних фізій є справжньою. Маска дає шанс прикинутися, перевтілитися, вподібнитися іншому, зрештою розчинитися в ньому. Та як зібрати всі лики воедино чи відшукати влучний і неудаваний образ, щоб за однією маскою не ховалися міриади викривлених мін? Складно розпізнавати приховане, бо символізм маски ніколи не буває однозначним.

Треба визнати, що людське обличчя нагадує площину тривалих біологічних і культурних трансформацій. Ранішнє вмивання несе подібні зміни. Потім додається оздоровча чи косметична маска, макіяж, грим, войовниче маскування, протиепідемічні заходи. Звісно, є радикальніші

дії: татуювання, пірсинг, пластикна хірургія. Що це як не чинники самопошуку або соціокультурної тожсамості? Хоча масковий символізм здебільшого пов'язується з візуальним компонентом вираження, існують і лінгвістичні його різновиди, як-от імена та прізвиська. Зрештою, маска є складним знаковим утвором у формуванні ідентичності, попри те, що позначає людину способом схематичного відтворення рис обличчя. Її використання зазвичай підпорядковане ритуальним, захисним, мистецьким, видовищним цілям. Вона не просто подвоєє, а відкриває шлях до множинності особи (Софронова, 2006, с. 347–349).

Перші ритуальні маски з'явилися декілька тисяч років тому і застосовувалися для здобування влади, спілкування з надприродними силами, міфологічного зображення драматичних стосунків зі світом, ставали провідниками у потойбіччя, сприяючи встановленню зв'язку з пращурами. Мабуть, звідси бере початок традиція робити посмертні маски. Обрядові зооморфні й рослиноподібні маски ставали атрибутами ритуальних, мисливських і господарських практик, соціально-релігійних відправ (ініціації, шлюбів, шаманство, знахарство), були талісманами й оберегами (подоби стихій і духів), характеризували стани (врода, емоції). В архаїчних культурах не кожному дозволялося не те що носити, бодай потримати маску (Леви-Строс, 2000). Такою була прерогатива обраних. За хибного поведіння з маскою її властивості миттєво втрачалися. Схожим способом і театральні маски алегорично репрезентували таємничі сили та реакції (радість, смуток), сприяли дійству і перевтіленню всіх його учасників, разом акторів і глядачів. У військові походи та на змагальні турніри брали спеціальні личини для оборони чи нагнітання страху. Здавалося, ніби якась невидима потуга приходила воякові на підмогу (Іванов, 2007, с. 333, 336, 338–339).

Раз-по-раз у культурі подибуються несподівані приклади втрати обличчя. Приміром, у Великій Британії XVI ст. існував феномен «маски ганьби» (scold's bridle), коли на голови сварливих і розгнуданих жінок (відьом) натягали своєрідні вуздечки, завдаючи публічного приниження і зводячи до рівня тварини. Натомість у творах Миколи Гоголя замість обличчя героїв трапляються пики, мармизи, рила. В обох випадках маски розкривають пригнічену й одномірну особу. Часом маска розкриває персонажа, а деколи ще більше завуальовує. Її символічних значень достоту не вичерпаєш. У цьому полягає й

неабияка вигода. Бо маска нагадує медіатора між реальностями, що застосовує нетривіальні форми взаємодії (сміх, гру, винахідливість) і долає межі усталеності. Хай там як, а вона сприяла появі сатири, карикатури, пародії, гротеску, клоунади, карнавалу (Іванов, 2007, с. 340, 343).

Нинішнє носіння масок зведене переважно до декоративної, розважальної функції (якщо не брати до уваги захисту). У популярній культурі вони збурюють інстинкти, загострюють напруження, привносять несподіванку, розраджують. Маскарад утратив священний вимір і став забавкою: людина представляє когось, а не себе (Софронова, 2006, с. 343–345, 348–350). Маску легко віднайти в повсякденності. В медицині відомі захисні лікарські, кисневі та знеболювальні маски. У спорті вона боронить і додає сміливості (хокей, плавання, фехтування), а як частина військового спорядження запобігає отруєнню через повітря (протигази, респіратор). Індустрія моди відводить їй чільне місце в костюмованій вечірці та дитячих святкових заходах. Рокери не втрачають нагоди постати перед публікою в несподіваній подобі (Kiss, Alice Cooper, Residence). А законодавство деяких країн забороняє носити балаклави учасникам протестів. Зміна іміджу є справою неабиякої важливості. Та що робити тому, до кого маска так міцно приросла, що годі здрати? Показовою є царина політики. Мартопляс на троні сподобається не кожному. Та найтривожніше, коли правитель тягнеться за маскою, яка йому зовсім не личить (Лютій, 2019а).

Лялька

Символічний зв'язок між людиною і лялькою встановлюється за посередництва ігрової комунікації (Василькова, 2003, с. 9–11, 21, 32–33, 113). Завдяки першим дещо незграбно змайстрованим лялькоподібним болванкам і виникає багатоманітність людського світовідношення. Ляльку виготовляли переважно для персонального вжитку, проте завдяки ігровій взаємодії увиразнюється Я і формується особистість. Адже самоактуалізація провадиться через діалог із візуальним Іншим. Його невиразний образ дитина зображує вже на своїх перших малюнках. Інколи, попри відсутність статевих ознак і примітивну будову, лялька виконує безліч ритуальних, магічних, зцілювальних і психологічно-розвантажувальних функцій. У стосунках із нею спостерігається одухотворене олюднення фетиша, зробленого для медіації, партнерства,

здійснення впливу, наслідування, копіювання чи підміни суб'єкта його подобою. При цьому зберігається єдність людини та її замісника (Морозов, 2011, с. 61, 150–151).

Археологічні й етнографічні дослідження свідчать, що багатоманітні варіанти цих креатур були добре відомі давнім суспільствам. Деякі артефакти налічують декілька тисяч років. Такі вироби наділялися неабиякою силою. Їх використовували для вшанування предків, залучали до дійств, присвячених сезонним роботам, святам і забавам, шлюбом і зачаттям, народженню і смерті, очищенню, заступництву, офірі та лікуванню, переселенню душ і ворожінню (Василькова, 2003, с. 99). Чого людина не досягала напряму, те реалізувала через прообрази. Подібно дублерові, в культових заходах ляльці належало пройти складні випробування: бути втопленою, закопаною, пошматованою, поштриканою. Дещо з цього актуальне тепер. Опудало влітку виставляють охороняти поля, а на Масляну спалюють, наближаючи весну. Лялька-мотанка слугує оберегом, а дерев'яний Колодій – засобом відправ у церемоніях народження, хрещення, поховання. Символізм цих створінь тільки нарощує смисли (Найден, 1999, с. 117–119).

Лялька є моделлю життя та самопізнання. У ній чується відгомін релігійно-міфологічних доктрин про створення богами людей та їх призначення. Варто згадати філософські вчення (Морозов, 2011, с. 20), зокрема Платона (Платон, 1999, с. 93, 255) і Декарта («Медитації» Декарта, 2014, с. 152), де людина нагадує іграшку деміурга, злого генія, чи історії про алхімічні спроби сконструювати гомункулуса. Та не в останню чергу своїм походженням лялька завдячує статичним ідолам (Найден, 1999, с. 114, 122). Рудименти поклоніння їм простежуються в образах вождів народу, особливо в пам'ятниках. Малопомалу таємничі сенси відчувувалися від кумирів і переносилися на кероване чисюсь вправною рукою тіло ляльки (Василькова, 2003, с. 90). Паралельно виникали колоритні національні лялькові персонажі: Панч, Пульчинела, Полішинель, Піноккіо, Лускунчик і подібні. Поза тим лялька набула соціально-психологічних ознак: блазень, трикстер, двійник, загрозове alter ego. Традиція балаганного театру тягнеться від перших драматичних постановок із життя богів. У виставах розігрувалися побутові інтермедії, подекуди сатиричного змісту, або містерії, як у Вертепі. Але з розвитком моди вироби з підручних природних матеріалів і ганчір'я відходили. З'являлися витончені й придатні до колекціо-

нування зразки з порцеляновими головами та вишуканим убранням. В індустріальну добу поширилися завідні ляльки, що спричинило романтичну міфологізацію всього незрозумілого, як у зловісній ляльці-монстрові (Лотман, 1998, с. 648; Найден, 1999, с. 126, 128). Часто маріонетка на нитках чи натягнута на долоню, палець або посаджена на патик лялька нагадує інструмент маніпуляцій, якими ляльководи послуговуються серед охочих до видовищ, здійснюючи тонкі махінації з навіювання переконань (Морозов, 2011, с. 17, 66). Маніпулятори не завжди почуваються володарями ситуації. Не раз їхні рухи видають підступні владні домагання. Той, хто зуживає ляльку як технічний засіб або спроможний виявляти через неї щирі почуття, може багато чого дізнатися про себе.

Силу-силенну віртуальних ляльок тепер побачиш у кіно та мультфільмах. Розкуто-дотепні персонажі «Симпсонів» або «Мапет-шоу» промовляють усе, що їм заманеться, ніскільки не соромлячись, оскільки не видно, хто за ними стоїть. Тим часом індустрія іграшок пропонує сувенірну чи декоративну ляльку на будь-який смак (Найден, 1999, с. 134). Вона розмовляє, рухається, проте менше залишає місця для фантазування. Виникає якесь несакральне пошанування. Фабрична Барбі та її друг Кен подають широкий набір стереотипів для наслідування (Горалик, 2005), а музейні воскові фігури, манекени на вітринах і гумова лялька із секс-шопу (Морозов, 2011, с. 19) відповідають нагальним потребам споживання та розваг (Лютій, 2019b).

Праворукість і ліворукість

Символізм рук нагадує випадок із близнюками. Позаяк тут теж не обійтися без смислових зміщень. Правило, правда, праведний, правий: ось деякі слова, що позначають добро і моральну чистоту. Тому одну з рук називають правою, бо ліва асоціюється з лихом. Донедавна ліворукість визнавали відхиленням. Ліворуких побоювалися. Хтось і досі наполягає, що права є основною рукою. Правицю подають до рукостискання. Її піднімають для обітниць чи хрестячись. Побратим є «правою рукою». Те саме поширюється на ноги («Встав не з тієї ноги»). «Лівий» означало побічний, негодящий. Недарма у романських мовах *sinistre* (лиховісний) походить від латинського *sinister* (лівий).

Домінування праворукості стосувалося засад ведення бою. Рана з лівого боку небезпечніша. Тому щит брали в ліву руку, оберігаючи серце,

а меч у правицю, завдаючи ударів. Але чим виправдати жіночу праворукість? Існують космогонічні пояснення: молячись на схід, праворуч залишався теплий південь, а ліворуч – холодна північ. Так ліве і праве закріпилися за частинами світу, а на топографію вплинули соматичні характеристики: правий полюс – світлий, а лівий – темний. Якщо людське тіло вважати зменшеною моделлю світу, то правиця виглядала важливішою. Затим у протиставленні правого–лівого вкралося протистояння добра і зла. Світ поділився на крайнощі: день і ніч, чоловік і жінка, вогонь і вода, небо і земля, народження і смерть. І в соціумі: закон і беззаконня, праця і відпочинок, радість і біда. До кінця не вдається збагнути справжню перевагу правого. Йдеться про символізм правиці як ідеалу (Бертран, 2005, с. 6, 13, 15–18, 20, 50–52).

Подібні уявлення зафіксовані у християнських текстах. У Писанні говориться: серце мудреця – праворуч, безумця – ліворуч (Еклезіаст, 10:2); безбожник правицею порушує присягу (Псалми, 144:8, 11). Яків іменує нащадка Веніаміном, тобто «сином правиці» (Буття, 35:18), бо нею благословляють. У «Нагірній проповіді» Ісус каже: якщо права рука спокушає, треба її відтяти (Матвій, 5:30); ліва рука хай не знає, що робить права (Матвій, 4:3). Є зображення Христа зі здійсненою правицею як закликком правовірних слідувати за ним, а опущена лівіця вказує нечестивцям шлях у пекло. У сцені Страшного суду праворуч від Ісуса стоять агнці, а ліворуч – козлища. Юду зображали шульгою: лівою він тримає тридцять срібняків, ховає крадену рибу, нею ж їсть на Тайній Вечері, нарешті хапає за мотузку, щоб удавитися. Та в Біблії є щонайменше один епізод, де ліва рука постає визволителькою Ізраїлю. Книга Суддів (3:15-26) розповідає про воїна Аода, який лівіцею долає царя Еглона, коли той заволодів Єрихоном (Бертран, 2005, с. 21–30, 66–67).

Латинське *dexter* означає *праворуч* і *сприятливий*. Тому правиця символізує дружбу, підтримку, дар, вірність, добросердя. Нею судили, нагороджували, будували, облаштовували. Ліве, крім *sinister* (знедолений, злий, збочений), позначалося словами *scaevus* (дошкульний, незграбний, згубний) і *loevus* (безглуздя, слабкість, ницість). Шульгу звали безруким. Лівіця годилася хіба для грубої роботи. Згадавши про неї, завжди сміялися. Про вайлуватого казали, що він має «дві ліві руки». Непогрішний мусив підлаштовуватися до асиметрії. Отже, ліворукість затаврували як негативну ознаку. В цьому ряді

стоять руді, зависокі й замалі, одне слово, «потворні». Казали, що ця аномалія спричиняє неприйнятні для «нормальних» людей обмеження. Мовляв, криворукий лівша все оберне на зло. Про нього ширилися забобони, буцімто душу він теж має якусь не таку. Усталювалася риторика про неповноцінність. Чезаре Ломброзо зауважував, що ліворукість властива 26 % людей, а найбільше схильні до неї жінки і діти. В реєстрі відомих ліворуких людей згадували злодіїв і головорізів, приміром Джека Різника чи Білі Малого. Дарма, що обидва правші, всі взорувалися на вестерн Артура Пена «Стрілець-шульга» (1957). Ліва рука остаточно зробилася «рукою зради». Навіть семітам закидали писання справа наліво. Приятель Фрейда, берлінський лікар Вільгельм Фліс наполягав: різниця між правшою і лівшою та сама, що між гетеросексуалом і гомосексуалом. У 1930-ті дослідник перверзій Грегоріо Мараньон зазначив: видатні люди минулого (Тиберій, Леонардо, Людвіг II Баварський) були завуальованими гомосексуалами через ліворукість. Гегемонія правої руки перетворилася на ідеологію. У деяких родинах шульги своїх дітей виправляли, прив'язуючи лівіцю. Виготовлялися спеціальні протези для писання правицею. Як наслідок, певні слова прочитувалися у зворотному порядку. Під соціальним тиском шульга міг уважати свою здатність родовим недоліком (Бертран, 2005, с. 82, 87, 94–95, 101, 105–109).

Першим свідомим шульгою був римський воїн Гай Муцій. Демонструючи цареві етрусків свою витривалість, він поклав правицю в полум'я. Відтоді його прозвали Сцеволю (лівшою). Серед знаменитостей ліворукість проявилася у Льюїса Керола. Він затинався (симптом шульги), у творах використовував принцип дзеркальності, паліндромі, симетрію, образи близнюків, логічні інверсії. Похвала ліворуком зустрічалась у древніх. Платон у «Законах» називає передсудом уявлення про докорінну відмінність між правою і лівою руками (Платон, 1999, VI, 794d–795a). Аристотель у «Нікомаховій етиці» зазначав: хоча права рука й дещо вправніша, все ж такий розподіл є умовним (Аристотель, 2002, с. 219). Але, що доброго в тому, щоб мати дві праві руки? Тепер трапляються залишки нетерпимості до ліворукості (авторучку деколи прив'язують з правого боку віконця), втім обурення вона не викликає (Бертран, 2005, с. 229, 235). Навіть припускається, що рівнозначність обох рук (амбідекстрія) корисна (Лютый, 2017d).

Дзеркало

Буденність немислима без дзеркал. Пробуючи самосвідомість, вони не лише дають змогу побачити себе, а й заглянути в найтемніші закомарки. Увсєбіч дзеркального плеса світ дедалі унаочнюється, а сутне й (не)видиме розкриваються з негаданих сторін. Правдиве свічадо показує подібне, фіктивне, нескінченне. Навіть лукавий узріє в ньому свою ницість, адже фізичні й моральні вади там зближуються. Із дзеркалом збагнеш відмінності між дійсним і відображеним, а також ідентифікуєш себе. Та самоспоглядання передбачає неабияке налаштування, щоб утямити, чим Я відрізняється від Іншого. Символічна матриця люстра бентежить. Згадаймо, як знітився Нарцис, угледівши власне відбиття. Дзеркало не гарантує цілісності особи. Мімікою або гримасами витворюється чимало ликів, а на додаток винаходяться альтернативні форми самовідтворення: автобіографії, автопортрети. Про віддзеркалення людина знає давно. Її двійник регулярно поглядав із каламуті води чи блискучого металевого посуду. Перші скляні свічада примножували оптичні ефекти. В них бачили не себе, а Іншого (Мельшиор-Бонне, 2006, с. 12, 14–16).

Давні греки вважали, що відбитки сягають самої душі. Сократ заохочував дивитись у люстро: якщо ти прекрасний, то вчиняй відповідно до своєї подоби, а як не дуже – змінюйся добрими вчинками. Платон чи не першим теоретизував про дзеркальні відбиття. В «Тимей» (Платон, 1994, с. 448–449) око порівнюється з сонцем, яке випускає промені, а ті разом з потоками світла унаочнюють образи. Евклід із Птолемеєм продовжили ці міркування: досягнувши об'єкта, проміння вертається з інформацією про колір і форму. А на думку Демокрита, сам об'єкт випромінює потоки видимих образів. Урешті запанувало усереднене переконання: відбитки предметів на óкові, а ока на предметах, залишаються під дією малих летючих тіл. Тому міфічний василіск отруєним поглядом у дзеркало здатен убити себе. Але наскільки реальним є відображення, позаяк окрім зору воно не підвладне жодному відчуттю? В «Державі» Платон викриває його оманливість: копія не робить двійника реальним (Платон, 2000, с. 299). Віддзеркалення безтілесне й побудоване на аналогії. Якщо тіні з міфу про печеру є ілюзіями, то віддзеркалення – символічними виразами чогось таємничо-незримого. Тим часом для Плотина чуттєвий світ – це відображення, на якому позначені вічні

форми. Тіло – відбиток душі. Проте не варто піддаватися звабі видимості. Ось тому символізм дзеркальних образів породжує різні тлумачення. Аристотель у «Метеорологіці» описує підсліпуватого, який у тумані спостерігає неоднозначний ефект подвоєння – бачить привида (Аристотель, 1981, с. 517). Павсаній розповідає, що при вході до храму Зевса в Аркадії стояло люстро. Хто б у нього не глянув, неодмінно бачив щось незрозуміле. Певно, зустріч із богами передбачала кардинальне перетворення особистості. А дзеркало мало цьому сприяти. Нарцис удовольнявся буквальним відбитком себе, знехтувавши можливістю змінитися завдяки коханню німфи Ехо (Овідій, 2008, с. 76–80). Йому невтямки, що саме завдяки Іншому виникає власне Я. Тоді як в історії про Персея дзеркало є оберегом, який захищає героя від смертельного погляду Медузи Горгони (Мельшиор-Бонне, 2006, с. 164–170).

У середньовіччі люстро стало тривожним засобом видіння: воно не імітує, а обертає реальність. Приміром, права рука в ньому ставала лівою й наopak, а образ і подоба не симетричні. Сам світ нагадував дзеркало: видимі явища – то подоби неявного. Бог створив людину за власним образом, але гріх її зіпсував. Поставало запитання: як пробратися у задзеркалля? Жити належало за Біблією, яка в «Книзі притч Соломонових» названа незаплямованим дзеркалом. Але людське знання про Бога, каже апостол Павло, – викривлений образ у дзеркалі (I, Кор., XIII, 12). Очищена людина, на думку Псевдо-Діонісія Ареопагіта, нагадує ангельське свічадо. Так ідеалізувалися явлені для наслідування християнські праведники. В духовній літературі дзеркало пов'язували з аналогією та подібністю, а душу порівнювали з віддзеркаленням Бога. Вона ніби люстро самопізнання на шляху до Всевишнього. Уподібнення не могло бути прямим: тільки сатана паразитує на образі Господа. Тому за любов до ілюзії й обману Данте поміщає Нарциса в чистилищі з фальшивомонетниками. З тієї самої причини шанувальникам дзеркал закидалося ворожіння, а в іконографії поряд із люстром малювали мавпу (Мельшиор-Бонне, 2006, с. 161–162, 174, 176, 179).

Відродження переосмислює символіку дзеркала. Наголос робиться на пізнанні віддзеркалень неозорого світу. Люстро тепер інструмент дистанціювання, що вносить розподіл у речі та породжує несхожі візії. З одного боку, свічадо залишається прикметою глупства. Безумці Себастьяна Бранта зачаровуються власним відображенням: блазень дурнувато витріщається,

старигану мниться мудрій, а краля ніяк не намілюється собою. З іншого боку, змінювалася оптика погляду. В опуклому дзеркалі світ поставав як деформоване видовище. Пласке відбиття давало точність, але звужувало виднокіл. У філософії це спричинилося до появи раціонального методу. В часи становлення природознавства люстро відображало механічні процеси. Тому віддзеркалення позбувалося магічної сили (Мельшиор-Бонне, 2006, с. 187, 189, 199, 302).

Нині найменше люстерко є засобом соціальної адаптації. Його використовують не тільки для того, щоб вхоплювати достеменні ознаки Я, а й конструювати прийнятний образ себе. В дзеркалі очікують побачити соціальну маску. Комуś не так важлива істина, як удаваність. Дивитися в люстро вже не вважається непристойним. Навпаки, хто не позирає на себе – взагалі не існує (Мельшиор-Бонне, 2006, с. 221, 225, 227). В історичній видозміні форм і ролей дзеркала годі не зауважити його конститутивних ознак: до нього вдаються не лише як до засобу фантазування, спостереження, оцінювання, осмислення («рефлексія» означає *віддзеркалення і розмисел*), а й трансформації того, хто у нього дивиться (Лютый, 2017с).

Тінь

Феномен людського подвоєння, крім зовнішніх символічних проявів, має ще й внутрішні. За Юнгом, людська самість не тотожна свідомості, бо зазнає втручання несвідомого у вигляді архетипу Тіні. На рівні особистості Тінь проявляється в моральній площині. Наприклад, комуś нестерпно припуститися неприйнятних учинків, а вдавшись до них, лячно визнати. Заперечені недоладні дії потраплять у захаращені закапелки душі. Та забути про тінювий бік не випадає, хоча складно його не лише прийняти, а й розпізнати. Таке самопізнання супроводжується внутрішнім спротивом. Невизнані огріхи закладають умови несвідомих оманливих проєкцій, спричиняючи відчуження. А що їх більше, то важче бачити в них ілюзорність. Ескалація проєкцій згущує Тінь – приховану сторону людської натури (Юнг, 2016, с. 15, 22–25).

Тінь символізує несвідомі, пригнічені аспекти особистості, тимчасом Я нагадує зосереджений на собі осередок, до якого не доходять вісті з окраїн. Марія-Луїза фон Франц порівнює Тінь з усім недосяжним для свідомості (Франц, 2010, с. 9–16, 53, 63, 85–86). Якщо деякі риси особистості несумісні з домінантними уявленнями про

себе, вони відходять на другий план. Але Тінь розпізнається у снах, у вигляді несподіваної постаті, яка спочатку прихована, проте згодом нагадує химерно-збаблиту несвідомо наслідувану подобу. Тінюві ефекти властиві окремим особам, колективам, народам, цивілізаціям. До деяких із них, як-от до жебрацтва чи насильства, в різних культурах ставляться неоднаково. Достатньо їх толерувати, і вони перестають бути проблематичними. Щойно якомуś народові вдалося, ніби він панує над світом, йому вже байдує, як це сприйматимуть інші. Особливо, коли його представники вважають себе визволителями. А кому це не до вподоби, той і є виразником зла. Втім трапляється і навпаки, коли в народі домінує меншовартість. Авторитарні режими теж неабияк сприяють поширенню ненависті, мстивості, доносів, приниження, фанатизму. Потрапивши в середовище з високим рівнем непримиренності, важко не відчути Тіні. А найчастіше вона увиразнюється в очах інших. Та однаково кепсько: не помічати Тіні чи розчинитись у ній.

Крім психологічних, існує чимало зразків художнього символізму тіні. Пліній Старший у «Природничій історії» генезу малярства пов'язує з моментом, коли на стіні було вперше обведено людську тінь. У Платоновому міфі про печеру (Платон, 2000, с. 211–214) первісна візія світу пояснюється тим, що людина спостерігає не реальні речі, а їхні відбитки на стіні. Наводяться й авдіальні приклади тіні, як-от відлуння голосів із печери. Приклади Плінія і Платона пов'язують естетичне та когнітивне. Тінь на стіні характеризує живе ество, зв'язок між тінню та душею, яка грає роль двійника. У «Метаморфозах» Овідія є місце для відображення і тіні. Нарцис сприймає віддзеркалення за Іншого і прагне торкнутися, але усвідомлює, що це він сам. На відміну від відображення, тінь нерідко загрозлива, викликає суперництво (Стойкіта, 2004, с. 8–9, 24, 28, 35).

На картині «Походження живопису» (1660-ті) Бартоломео Естебана Мурильо зображено чоловіків: коли сонце заходить, їхні тіні видовжуються, а відбитки на стіні від розсіяного світла роздвоюються у декілька силуетів. Про нечіткі абрисы, що накладаються, писав і Леонардо да Вінчі, а Данте в «Божественній комедії» – про парадокси онтологічного статусу тіні. В царстві тіней протагоніст зустрічає безтілесних привидів. У «Чистилищі» (II, 76–81) Данте у прагненні схопити одного з них ловить порожнечу. Коли Данте йде поруч із привидом Вергілія, а сонце світить

їм у спину, тінь падає лише від Данте (III, 16–21). Тінь тут подано як атрибут життя (Данте, 2006). Фреска Мазаччо «Святий Петро цілює хворих власною тінню» (1428) сповнена алюзією на епізод із Діяння Апостолів (5, 12–15). Тінь нагадує силу душі, яка виганяє злих духів, адже Петро нічого не робить і не говорить. Апостоли несуть його чудодійну силу, підхоплену в храмі. Сюжет з Євангелія від Луки (1, 26–38) подається у вигляді діалогу: архангел Гавриїл розповідає Діві Марії, що вона понесе Сина Божого завдяки властивості Всевишнього створити «тінь», або прообраз у вигляді Христа. Звідси вислів: «брати когось під свою тінь». Людина є чимось на зразок Божественної тіні, а та є символом таємниці події Втілення. На диптиху Філіппо Ліппі «Благовіщення» (бл. 1440) від архангела падає тінь, на Марію сходить Святий Дух у вигляді голуба, а на стіні обрисовується її тінь (Стойкіта, 2004, с. 44, 47, 56–59, 70–73).

Але трапляються й протилежні тлумачення тіні. На гравюрі Самуеля ван Гоогстратена «Танець тіней» (1675) люди в різних позах залишають на стінах демонічні силуети химер. Тінь грає роль уявного ворога, негативного подвоєння та призводить до боротьби з собою. В часи Просвітництва Йоган Каспар Лафатер називає тінь відображенням людської душі, негативним проявом особистості. В людському естві його цікавило не піднесене, а негативне. Стосунок тіні до демонізму описав і Адельберт фон Шамісо у «Дивовижній історії Петера Шлеміля» (1814). Бідному Петерові вбраний у сіре чоловік пропонує в обмін на тінь гаманець, де не закінчуються гроші. Скоро Шлеміль помічає, що люди його бояться. Демонічний суб'єкт пропонує ще угоду: повернути тінь навзаєм душі. Петер кидає в провалля гаманець і випроваджує диявола. Тінь є символічним капіталом існування (Шамісо, 1964).

Інший вимір тіні виникає в модерному мистецтві. У живописі Джорджо де Кіріко тінь визнано загадковим проявом людини, відгомонам минулого. «Таємниця та меланхолія» (1914) нагадує тривожне повторюване сновидіння: химерній тіні людини з ковінкою біжить назустріч тінь дівчинки з покотьюлом. В «Сумній дівчині» (1939) Пабло Пікассо затінений профіль накладає на освітлений, ніби обличчя кидає свою тінь на себе. Енді Воргол у своїх роботах передає єдність повторюваності життєвих моментів. У «Подвійному Мікі Маусі» (1981) невідомо який із двох персонажів справжній, а хто

копія, тінь (Стойкіта, 2004, с. 114, 141, 155, 166, 211, 214).

У культурі немало яскравих виразників Тіні: трикстери, блазні, «білі ворони». Вони нарочито вдаються до неприйнятного для суспільства, відкриваючи зворотний бік звичного. А карнавали та фестивалі оголюють колективні Тіні. Міфи і казки сповнені прикладів тіньової взаємодії. Політики нечасто обходяться без тіньового відповідника. Так виникає полярна структура зі світлими й темними сторонами. Якийсь час удається не зважати на Тінь, навіть знаючи про неї. Хоча Тінь не є сумою всього негативного. Коли вдається переосмислити бодай частку знехтуваного, натрапиш і на позитив. Наприклад, припинивши висловлювати продиктовані суспільними нормами думки, починаєш аналізувати свою схильність до чогось протилежного. Протистояння Тіні призведе до нерозв'язного конфлікту, внутрішнього дисбалансу й заведе у глухий кут (Лютій, 2017b; Лютій, 2019d).

* * *

Підсумовуючи цей вислід, варто зауважити, що невичерпність багатьох проявів людини спричиняється до витворення нею численних символічних двійників. Не важко переконатися, що традиції дублювання були відомі ще з давніх часів і породили виразні архетипові форми. Так викшталтовується властивість проектувати себе в інші виміри буття, виходити за звичні просторово-часові координати, ще далі розсуваючи їхні межі, а отже намагання продовжувати й урізноманітнювати існування. Подвоєння стає атрибутом людського самоствердження, віднаходження ефективних форм захисту та розвою життя, важливим чинником регуляції у моменти потрапляння у граничні ситуації, засобом випробування ідеальних типів власних прообразів, поштовхом до набуття несподіваних характеристик. Поява двійника не конче супроводжується точним копіюванням, а є пошуком врівноваженості, способом поєднувати протилежності через постійну медіацію, порівняння себе зі своїм Іншим і неодмінним осмисленням своєї відчуженості. Редуплікація дає змогу долати одномірність, змінюватися, вдосконалюватися, одне слово, конструювати ідентичність і здобувати повноту власної особистості. Ця настанова не обходиться без самоактуалізації, самопізнання, самоусвідомлення, постійного спостереження

за собою зі сторони. У такий спосіб виявляється така фізіологічна та психічна асиметричність людської істоти, що допомагає проводити розрізнення між дійсним і віртуальним у ній, по-

легшувати їй соціальну адаптацію, зарадзувати при самооцінці, окресленні та локалізації своїх пароксизмів і формуванні належного ставлення до них.

Список посилань

- Андрос, Є., Шалашенко, Г., Загороднюк, В., Хамітов, Н., Дондук, А., Лютий, Т., Солонько, Л., Ковадло, Г., Ярош, О., & Малєєв, К. (2010). *Грані людського буття: позитивні та негативні виміри антропокультурного*. Київ: Наукова думка.
- Аристотель. (1981). *Метеорологіка*. В Аристотель, *Сочинения* (В 4 т., т. 3). Москва: Мысль.
- Аристотель. (2002). *Нікомахова етика*. Київ: Аквилон–Плюс.
- Бертран, П.-М. (2005). *Зеркальные люди. История левшей*. Москва: НЛЮ.
- Большаков, А. (2001). *Человек и его Двойник. Изобразительность и мировоззрение в Египте Старого царства*. Санкт-Петербург: Алетейя.
- Василькова, А. (2003). *Душа и тело куклы: Природа условности куклы в искусстве XX века: театр, кино, телевидение*. Москва: Аграф.
- Горалик, Л. (2005). *Полая женщина: Мир Барби изнутри и снаружи*. Москва: НЛЮ.
- Данте Аліг'єрі. (2006). *Божественна комедія*. Харків: Фоліо.
- Дешарне, Б., & Нефонтен, Л. (2007). *Символ*. Москва: АСТ; Астрель.
- Золотарєв, А. (1964). *Родовой строй и первобытная мифология*. Москва: Наука.
- Иванов, В. (1980). Близнечные мифы. В *Мифы народов мира: энциклопедия* (Т. 1, с. 174–176). Москва: Советская энциклопедия. Отримано з <http://philologos.narod.ru/myth/twins.htm>.
- Иванов, В. (2007). Маска как элемент культуры. В В. Иванов, *Избранные труды по семиотике и истории культуры* (Т. 4: Знаковые системы культуры, искусства и науки, с. 333–344). Москва: Языки славянских культур.
- Левин-Строс, К. (2000). *Путь масок*. Москва: Республика. Отримано з http://ec-dejavu.ru/p/Publ_Levi_Strauss_Mask.html.
- Лотман, Ю. (1998). Куклы в системе культуры. В Ю. Лотман, *Об искусстве* (с. 645–649). Санкт-Петербург: Искусство–СПб.
- Лютий, Т. (2002). *Нігілізм: анатомія Ніщо*. Київ: ПАРАПАН.
- Лютий, Т. (2008). *Розумність нерозумного*. Київ: ПАРАПАН.
- Лютий, Т. (2017а). Стіна символізації. *Український тиждень, 5 липня*. Отримано з <https://tyzhden.ua/Columns/50/197360>.
- Лютий, Т. (2017б). Тінь: драматургія подвоєння. *Український тиждень, 12 вересня*. Отримано з <https://m.tyzhden.ua/column/199839>.
- Лютий, Т. (2017с). Дзеркало: погляд у безмежжя. *Український тиждень, 27 вересня*. Отримано з <https://tyzhden.ua/Columns/50/200779>.
- Лютий, Т. (2017д). Шульга. *Український тиждень, 9 жовтня*. Отримано з <https://tyzhden.ua/Columns/50/201541>.
- Лютий, Т. (2019а). Розмаїтий образ маски. *Український тиждень, 43* (623, 24 жовтня). Отримано з <https://tyzhden.ua/Columns/50/236940>.
- Лютий, Т. (2019б). Доля ляльки. *Український тиждень, 44* (624, 31 жовтня). Отримано з <https://tyzhden.ua/Columns/50/237158>.
- Лютий, Т. (2019с). Таємничі близнюки. *Український тиждень, 46* (626, 15 листопада). Отримано з <https://tyzhden.ua/Columns/50/237672>.
- Лютий, Т. (2019д). Згущення тіні. *Український тиждень, 47* (627, 22 листопада). <https://tyzhden.ua/Columns/50/237919>.
- Лютий, Т. (2019е). Дублювання реального. *Український тиждень, 49* (629, 5 грудня). Отримано з <https://tyzhden.ua/Columns/50/238347>.
- Лютий, Т. (2020, січень 16). Інші версії себе. *Український тиждень, 3* (635) Отримано з <https://tyzhden.ua/Columns/50/239580>.
- «Медитації» Декарта у дзеркалі сучасних тлумачень: Жан-Марі Бейсад, Жан-Люк Марйон, Кім Сан Он-Ван-Кун. (2014). Київ: Дух і Літера.
- Мельшиор-Бонне, С. (2006). *История зеркала*. Москва: НЛЮ.
- Морозов, И. (2011). *Феномен куклы в традиционной и современной культуре (Кросскультурное исследование идеологии антропоморфизма)*. Москва: Индрик.
- Найден, О. (1999). *Українська народна іграшка: Історія. Семантика. Образна своєрідність. Функціональні особливості*. Київ: АртЕк.
- Овідій, П. Н. (2008). *Метаморфози*. Харків: Фоліо.
- Платон. (1994). Тимей. В Платон. *Собрание сочинений в 4 т.* (Т. 3). Москва: Мысль.
- Платон. (1999). *Законы*. Москва: Мысль.
- Платон. (2000). *Держава*. Київ: Основи.
- Платон. (2005). *Бенкет*. Львів: Видавництво УКУ.
- Софронова, Л. (2006). Маска как прием затрудненной идентификации. В *Культура сквозь призму идентичности* (с. 343–359). Москва: Индрик.
- Стоикита, В. (2004). *Краткая история тени*. Санкт-Петербург: Machina.
- Тэрнер, В. (1983). *Символ и ритуал*. Москва: Наука.
- Франц, М.-Л. фон. (2010). *Феномены Тени и зла в волшебных сказках*. Москва: Класс.
- Фройд, З. (2019). *Тлумачення снів*. Харків: Фоліо.
- Шамиссо, А. фон. (1964). *Дивні пригоди Петера Шлеміля*. Київ: Дніпро.
- Шенк, К. (2007). *Филон Александрийский. Введение в жизнь и творчество*. Москва: Библиейско-богословский институт св. Апостола Андрея.
- Штернберг, Л. (1936). *Первобытная религия в свете этнографии*. Ленинград: Издательство института народов севера.
- Юнг, К. Г. (2013). *Архетипи і колективне несвідоме*. Львів: Астролябія.
- Юнг, К. Г. (2016). *Aion. Нариси щодо символіки самоті*. Львів: Астролябія.
- Cassirer, E. (1923–1929). *Philosophie der symbolischen Formen*. 3 Bde. 1. Auflage: Bruno Cassirer, Berlin. Retrieved from <https://archive.org/details/philosophieders00cass>.
- Frazer, J. G. *The Golden Bough. A Study of Magic and Religion*. The Temple of Earth Publishing. Retrieved from <https://www.templeofearth.com/books/goldenbough.pdf>.

References

- Andros, Ye., Shalashenko, H., Zahorodniuk, V., Khamitov, N., Dondiuk, A., Liutyi, T., Solonko, L., Kovadlo, H., Yarosh, O., & Malieiev, K. (2010). *Hrani liudskoho buttia: pozytyvni ta nehatyvni vymiry antropokulturnoho [The faces of human existence: positive and negative dimensions of the anthropological and cultural]*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Aristotel'. (1981). *Meteorologika [Meteorology]*. In Aristotel', *Sochinenija* (Vol. 3). Moskva: Mysl' [in Russian].

- Aristotel. (2002). *Nikomakhova etyka [Nicomachean ethics]*. Kyiv: Akvilon–Plus [in Ukrainian].
- Bertran, P.-M. (2005). *Zerkal'nye ljudi. Istorija levshoj [Mirror people. History of left-handers]*. Moskva: NLO [in Russian].
- Bol'shakov, A. (2001). *Chelovek i ego Dvojniki. Izobrazitel'nost' i mirovozzrenie v Egipte Starogo carstva [Man and his Double. Visual Arts and Worldview in Old Kingdom Egypt]*. Sankt-Peterburg: Aletejja [in Russian].
- Cassirer, E. (1923–1929). *Philosophie der symbolischen Formen*. 3 Bde. 1. Auflage: Bruno Cassirer, Berlin. Retrieved from <https://archive.org/details/philosophieders00cass>.
- Dante Alighieri. (2006). *Bozhestvenna komediia [Divine comedy]*. Kharkiv: Folio [in Ukrainian].
- Desharne, B., & Nefonten, L. (2007). *Simvol [Symbol]*. Moskva: AST; Astrel' [in Russian].
- Franc, M.-L. fon. (2010). *Fenomeny Teni i zla v volshebnyh skazkah [Phenomena of Shadow and Evil in Fairy Tales]*. Moskva: Klass [in Russian].
- Frazer, J. G. *The Golden Bough. A Study of Magic and Religion*. The Temple of Earth Publishing. Retrieved from <https://www.templeofearth.com/books/goldenbough.pdf>.
- Froid, Z. (2019). *Tlumachennia sniv [Dream interpretation]*. Kharkiv: Folio [in Ukrainian].
- Goralik, L. (2005). *Polaja zhenshhina: Mir Barbi iznutri i snaruzhi [Hollow Woman: The Barbie World Inside and Outside]*. Moskva: NLO [in Russian].
- Ivanov, V. (1980). Bliznechnye mify [Twin myths]. In *Mify narodov mira: jenciklopedija* (Vol. 1, pp. 174–176). Moskva: Sovetskaja jenciklopedija. Retrieved from <http://philologos.narod.ru/myth/twins.htm> [in Russian].
- Ivanov, V. (2007). Maska kak jelement kul'tury [The mask as an element of culture]. In V. Ivanov, *Izbrannye trudy po semiotike i istorii kul'tury* (Vol. 4: Znakovye sistemy kul'tury, iskusstva i nauki, pp. 333–344). Moskva: Jazyki slavjanskih kul'tur [in Russian].
- Levi-Stros, K. (2000). *Put' masok [The path of the masks]*. Moskva: Respublika. Retrieved from http://ec-dejavu.ru/p/Publ_Levi_Strauss_Mask.html [in Russian].
- Liutyi, T. (2002). *Nihilizm: anatomia Nishcho [Nihilism: anatomy of Nothingness]*. Kyiv: PARAPAN [in Ukrainian].
- Liutyi, T. (2008). *Rozumnist nerozumnoho [The Reason of Unreason]*. Kyiv: PARAPAN [in Ukrainian].
- Liutyi, T. (2017a). Stina symvolizatsii [Wall of symbolization]. *Ukrainskyi tyzhden*, July 5. Retrieved from <https://tyzhden.ua/Columns/50/197360> [in Ukrainian].
- Liutyi, T. (2017b). Tin: dramaturhiia podvoiennia [Shadow: the drama of doubling]. *Ukrainskyi tyzhden*, September 12. Retrieved from <https://m.tyzhden.ua/column/199839> [in Ukrainian].
- Liutyi, T. (2017c). Dzerkalo: pohliad u bezmezhhia [Mirror: a gaze into infinity]. *Ukrainskyi tyzhden*, September 27. Retrieved from <https://tyzhden.ua/Columns/50/200779> [in Ukrainian].
- Liutyi, T. (2017d). Shulha [Left-handed]. *Ukrainskyi tyzhden*, October 9. Retrieved from <https://tyzhden.ua/Columns/50/201541> [in Ukrainian].
- Liutyi, T. (2019a). Rozmaityi obraz masky [Various image of the mask]. *Ukrainskyi tyzhden*, 43 (623, October 24). Retrieved from <https://tyzhden.ua/Columns/50/236940> [in Ukrainian].
- Liutyi, T. (2019b). Dolia lialky [The doll's destiny]. *Ukrainskyi tyzhden*, 44 (624, October 31). Retrieved from <https://tyzhden.ua/Columns/50/237158> [in Ukrainian].
- Liutyi, T. (2019c). Taiemnychi blyzniuky [Mysterious twins]. *Ukrainskyi tyzhden*, 46 (626, November 15). Retrieved from <https://tyzhden.ua/Columns/50/237672> [in Ukrainian].
- Liutyi, T. (2019d). Zghushchennia tini [Thickening of the shadow]. *Ukrainskyi tyzhden*, 47 (627, November 22). Retrieved from <https://tyzhden.ua/Columns/50/237919> [in Ukrainian].
- Liutyi, T. (2019e). Dubliuvannia realnoho [Duplication of the real]. *Ukrainskyi tyzhden*, 49 (629, December 5). Retrieved from <https://tyzhden.ua/Columns/50/238347> [in Ukrainian].
- Liutyi, T. (2020). Inshi versii sebe [Other versions of yourself]. *Ukrainskyi tyzhden*, 3 (635, January 16). Retrieved from <https://tyzhden.ua/Columns/50/239580> [in Ukrainian].
- Lotman, Ju. (1998). Kukly v sisteme kul'tury [Dolls in the system of culture]. In Ju. Lotman, *Ob iskusstve* (pp. 645–649). Sankt-Peterburg: Iskusstvo–SPb [in Russian].
- “Medyatsii” Dekarta u dzerkali suchasnykh tumachen: Zhan-Mari Beisad, Zhan-Liuk Marion, Kim San On-Van-Kun [Descartes’ “Meditations” in the Mirror of Modern Interpretations: Jean-Marie Baysad, Jean-Luc Marion, Kim San On-Van-Kun]. (2014). Kyiv: Duxh i Litera [in Ukrainian].
- Mel'shior-Bonne, S. (2006). *Istorija zerkala [The history of the mirror]*. Moskva: NLO [in Russian].
- Morozov, I. (2011). *Fenomen kukly v tradicijnoj i sovremennoj kul'ture (Krosskul'turnoe issledovanie ideologii antropomorfizma) [The phenomenon of the doll in traditional and modern culture (Cross-cultural study of the ideology of anthropomorphism)]*. Moskva: Indrik [in Russian].
- Naiden, O. (1999). *Ukrainska narodna ihrashka: Istorii. Semantika. Obrazna svoieridnist. Funkcionalni osoblyvosti [Ukrainian folk toy: History. Semantics. Figurative originality. Functional features]*. Kyiv: ArtEk [in Ukrainian].
- Ovidii, P. N. (2008). *Metamorfozy [Metamorphoses]*. Kharkiv: Folio [in Ukrainian].
- Platon. (1994). *Timej [Timaeus]*. In Platon, *Sobranie sochinenij v 4 t.* (Vol. 3). Moskva: Mysl' [in Russian].
- Platon. (1999). *Zakony [Laws]*. Moskva: Mysl' [in Russian].
- Platon. (2000). *Derzhava [Republic]*. Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].
- Platon. (2005). *Benket [Feast]*. Lviv: Vydavnytstvo UKU [in Ukrainian].
- Shamisso, A. fon. (1964). *Dyvni pryhody Petera Shlemilia [Strange adventures of Peter Schlemil]*. Kyiv: Dnipro [in Ukrainian].
- Shenk, K. (2007). *Filon Aleksandrijskij. Vvedenie v zhizn' i tvorcestvo [Philo of Alexandria. Introduction to life and work]*. Moskva: Biblejsko-bogoslovskij institut sv. Apostola Andreja [in Russian].
- Shternberg, L. (1936). *Pervobytnaja religija v svete jetnografii [Primitive religion in the light of ethnography]*. Leningrad: Izdatel'stvo instituta narodov severa [in Russian].
- Sofronova, L. (2006). Maska kak priem zatrudnennoj identifikacii [Mask as a method of difficult identification]. In *Kul'tura skvoz' prizmu identichnosti* (pp. 343–359). Moskva: Indrik [in Russian].
- Stoikita, V. (2004). *Kratkaja istorija teni [A brief history of the shadow]*. Sankt-Peterburg: Machina [in Russian].
- Tjerner, V. (1983). *Simvol i ritual [Symbol and ritual]*. Moskva: Nauka [in Russian].
- Vasil'kova, A. (2003). *Dusha i telo kukly: Priroda uslovnosti kukly v iskusstve XX veka: teatr, kino, televidenie [Soul and body of a doll: The nature of the conventions of dolls in the art of the twentieth century: theater, cinema, television]*. Moskva: Agraf [in Russian].
- Yung, K. G. (2013). *Arkhetypy i kolektivne nesvidome [Archetypes and the collective unconscious]*. Lviv: Astroliabiia [in Ukrainian].
- Yung, K. G. (2016). *Aion. Narysy shchodo symboliky samosti [Aion. Essays on the symbolism of the self]*. Lviv: Astroliabiia [in Ukrainian].
- Zolotarjov, A. (1964). *Rodovoj stroj i pervobytnaja mifologija [Ancestral structure and primitive mythology]*. Moskva: Nauka [in Russian].

Taras Lyuty

PHILOSOPHICAL SYMBOLISM OF MULTIPLE DUPLICATION

The article focuses on the historical, psychological, anthropological, and sociocultural aspects of the phenomenon of a double. Compared with other beings, a human is constantly forming strategies for the realization of his or her freedom. Therefore, human beings do not adapt to the world but create unusual projections of themselves. As a result, there are specific models of entering into the Being, based on a symbolic construction. Symbolism as the main component of duplication is the central point of the study. The symbol allows us to intermeditate various important formations of human existence, and to combine contradictory components. Reflection on the role of doubling in human existence is the main approach of this study. A human creates numerous symbolic images such as twins, a mask, a doll, the right and left hand, a mirror, a shadow. Since ancient times, people project themselves into other dimensions, go beyond the usual space and temporal coordinates, push their boundaries, and try to prolong their existence. Doubling helps individuals to assert themselves, find successful forms of life protection, get support in extreme situations, obtain new characteristics, exam the ideal modes of their prototypes. The appearance of a double does not necessarily mean a precise copy of oneself. Rather, it means exploration for a balance, a way to combine the opposites through continuous mediation, comparing oneself with the Other, and understanding one's own alienation. Reduplication allows people to change, improve, overcome one-dimensionality, construct the identity, and achieve the fullness of their personality. This ability causes self-actualization, self-knowledge, self-awareness, and meaningful self-observation. Duality uncovers the physiological and mental asymmetry of the human being, helps to distinguish between real and virtual, facilitates social adaptation, promotes self-esteem, delineation, and localization of negative manifestations.

Keywords: philosophical symbolism, double, twins, mask, shadow, doll, mirror.

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

Матеріал надійшов 11.08.2020